

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94 (477.73) : 341.34

ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ У СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Наталія Калкутіна

Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. Адміральська, 4-а
e-mail: frau.kalkutina@gmail.com

Початок ХХІ ст. відкриває перед дослідниками широкий спектр тем, які на довгі роки були виведені з площини об'єктивного аналізу. Ретельному перегляду та переосмисленню піддаються десятки міфів радянської доби, що базувалися на ідеологічному підґрунті. Однією з таких масштабних проблем ще й до сьогодні залишається Друга світова війна, трагічною складовою якої стала історія радянського військового полону, свого часу віднесена до «незручних» для радянської влади тем. Питання, пов'язані з долею військовополонених у СРСР, втрати іноземного контингенту у радянських таборах і його трудова експлуатація на користь країни-переможниці, перейшли до розряду заборонених для обговорення.

Незважаючи на потужний історіографічний доробок російських дослідників, в Україні у 1990-х – на початку 2000-х рр. тема радянського військового полону виявилася практично неосвоєною, тим більше без уваги залишалася історія української його ланки. Однією з перших досліджувати військовий полон часів Другої світової в Україні стала О. Буцько [1]. У статтях В. Левикіна подається загальна характеристика радянської системи полонення, рівень смертності у радянських таборах; досліджується діяльність антифашистських організацій військовополонених, робиться історіографічний огляд [8]. Також В. Левикін звернувся до цікавої та недослідженої теми татуювань військовослужбовців вермахту та вплив цих знаків на долю їх носіїв у таборах [9]. У наукових часописах з'являються статті М. Лободи, зокрема, присвячені залученню іноземних військовополонених до відбудови народногосподарських об'єктів в Україні [10].

Першою фундаментальною працею з історії військового полону в Україні стала монографія А. Чайковського «Полон» [24]. На основі документів вітчизняних і зарубіжних архівів, автору вдалося розкрити цілий комплекс раніше не досліджуваних проблем, пов'язаних з евакуацією полонених, їх утриманням, трудовикористанням, ідеологічною обробкою, репатріацією тощо.

Від початку 2000-х рр., київським дослідником О. Потильчаком опубліковано низку досліджень, які висвітлюють ключові питання дислокації та структури радянських установ військового полону в Україні, організації утримання контингентів військовополонених, як на території СРСР, так, зокрема й України. Автор аналізує нормативно-правове підґрунтя системи військового полону, з'ясовує правовий статус бранців війни у СРСР і його відповідність міжнародному законодавству. Також висвітлює форми та методи роботи з контингентом, організацію режиму його утримання, медичного обслуговування й ін. [19].

Предметом досліджень зазначеного автора стало й залучення військовополонених до відбудови економіки України. Дослідник приходить до висновку, що примусова праця бранців війни не була ефективною, зокрема, з огляду на пасивний опір у середовищі самих військовополонених. Проте політика радянської влади, спрямована на отримання прибутку від використання спецконтингенту, все ж дозволила вже у ході війни використовувати цей потенційно значний резерв робочої сили [18].

У 2004 р. виходить монографія О. Потильчака «Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954)», в якій

розглядається малодосліджена вітчизняною історичною наукою проблема організаційно-структурної діяльності радянських органів НКВС (МВС) у контексті створення та функціонування режимних установ і об'єктів військового полону на території України у роки Другої світової війни та повоєнний період [15]. А в 2005 р. О. Потильчаком захищено докторську дисертацію на тему «Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939-1954 рр.): організація, дислокація, структура» [16]. На основі вперше залучених до відкритого наукового обігу архівних документів і матеріалів розглядаються передумови, причини, практичні завдання, особливості, форми та методи організації, функціонування та ліквідації управлінських структур, режимних установ та об'єктів, що знаходилися під охороною у системі радянського військового полону на території України у роки Другої світової війни та повоєнний період.

Окремо слід виділити встановлення Олександром Валентиновичем місць поховань іноземних військовополонених на території України. На основі архівних документів, окремих опублікованих джерел, спогадів очевидців досліджено особливості організації та функціонування кладовищ бранців радянських таборів. Автор простежує динаміку смертності окремих категорій військовополонених і звертає увагу на окремі специфічні особливості поховання японців [13].

Розглядаючи питання утримання іноземного контингенту в СРСР, слід зазначити, що переважна більшість досліджень стосується саме німецьких полонених. Це обумовлено, передусім, роллю Німеччини у Другій світовій війні, чисельною перевагою німецьких військовослужбовців у радянських таборах, а також наявністю більшої кількості даних, що стосуються цієї категорії полонених. І тому історія радянського військового полону досить часто розглядається через призму саме німецьких військовополонених. Подібна доля спіткала і дослідження з історії інтернування військовослужбовців японської Квантунської армії, інформація про перебування яких у СРСР і, зокрема, в Україні, довгі десятиліття піддавалися цілковитому забуттю. Першість у розробці даної тематики належить В. Карпову [5] та О. Потильчаку [20]. А у спільній монографії автори на основі нещодавно розсекречених унікальних архівних документів Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) УРСР, спогадів очевидців і свід-

чень учасників подій висвітлюють історію перебування військовополонених японської Квантунської армії на території України, й, зокрема, на Запоріжжі. У монографії публікуються унікальні архівні документи, що проливають світло на особливості утримання військовослужбовців японської армії та політику радянської держави відносно останніх [17].

Початком спільним україно-німецьким дослідженням у царині військового полону стало підписання у 2004 р. угоди між Державним комітетом архівів України й об'єднанням «Саксонські меморіали в пам'ять жертвам політичного терору». У рамках такої співпраці 2-4 червня 2006 р. у Києві пройшла міжнародна науково-практична конференція «Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років». Збірка доповідей цієї конференції, видана у 2008 р., містить статті вчених з Німеччини, Угорщини, Фінляндії, України [2]. Так, К.-Д. Мюллер детально зупиняється на науково-дослідному проекті «Радянські та німецькі військовополонені та інтерновані». Центральним завданням проектних робіт Мюллер називає масштабну дигіталізацію (оцифрування) близько 2 млн. особових справ ГУПВІ, що зберігаються у Російському державному військовому архіві. Аналіз цих документів дозволить отримати широкий огляд найрізноманітніших аспектів перебування полонених у системі ГУПВІ, включаючи смертність і відомості про поховання померлих. Такого роду документи мають величезне гуманітарне значення для колишніх полонених та їх родичів, адже являють собою додаткове підґрунтя для служб розшуку. Одночасно вони мають вагоме значення й для історичної науки [11, с. 14].

Взагалі, більшість сучасних німецьких істориків позитивно оцінюють спільні дискусії з українськими науковцями щодо проблем Другої світової війни. Адже така співпраця, на їхню думку, сприятиме зближенню України та Німеччини. Свідченням цього стала міжнародна наукова конференція на тему: «Україна і Німеччина у Другій світовій війні: бачення минулого і сучасні дискусії», що відбулася в Інституті історії України НАН України 10 червня 2005 р. Разом з тим, на думку німецького історика Франка Грелки, дуже важко сьогодні знайти примирення між німцями й українцями, білорусами, росіянами, адже «радянська пропаганда понад 50 років говорила про німців як про фашистів» [25, с. 176-177].

Долучається до міжнародного співробітництва і Польща. Так, у листопаді 2017 р., за ініці-

ативи Інституту історії Університету імені Яна Кохановського, відбулася міжнародна конференція «Переможці і переможені – бранці радянських таборів 1939-1956». Метою конференції стало представлення новітніх досліджень істориків з усіх аспектів, пов'язаних з функціонуванням таборів НКВС (МВС) для військовополонених та інтернованих осіб, зокрема і польських.

Впродовж 2007-2010 рр. колективом кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова розроблено науковий проект «Інтерновані японці на території України після Другої світової війни». Результатом цієї роботи стало уточнення територіальних і хронологічних меж розміщення інтернованих японців, особливостей утримання та трудового використання цього контингенту, динаміки чисельності, встановлення місць поховань тощо [14].

На жаль, регіональні дослідження південноукраїнського сегменту радянського військового полону доволі обмежені та представлені лише кількома статтями у наукових часописах і місцевій періодичній пресі. Так, у статтях професора М. Шитюка, підготовлених на матеріалах місцевого архіву МВС, вперше дається оглядова характеристика табору військовополонених № 126 у м. Миколаєві [26].

Одеський краєзнавець О. Юнгмайстер присвятив свої праці історії перебування іноземців на Одещині. У 2007 р. вийшла невелика за обсягом, проте доволі цікава монографія автора, в якій він робить спробу показати полон очима людей, які пережили його; дослідити як змінювалося уявлення вчорашнього ворога про радянських людей, а також прослідковує зміни у відношенні місцевого населення до нової штучно створеної соціальної групи [27]. Перебуванню іноземних бранців на Одещині присвячені статті А. Соколова [22], Д. Урсу [23]. Змістовною є стаття О. Константинова про одеський табір. Автор знаходить слід військовополонених у повоєнній одеській архітектурі, розповідає про взаємовідносини останніх з місцевим населенням. Родзинкою даної публікації є спогади бранців одеського табору та їх малюнки, що дозволяють відтворити історію табірної повсякденності, а також передати душевні переживання поневоленої особистості [7].

Відкритому судовому процесу над німецькими злочинцями у м. Миколаєві, який відбувся у січні 1946 р. і дістав широке висвітлення у тогочасній місцевій пресі, присвячена стаття

О. Потильчака [21], а також миколаївських авторів: ветерана МВС Є. Односумова [12], краєзнавців С. Гаврилова [3] та С. Козлова [6].

Функціонування установ радянського військового полону в Південній Україні, зокрема й трудова експлуатація спецконтингенту у них, стали предметом наукових розвідок миколаївської дослідниці Н. Калкутіної [4].

Отже, із розсекреченням певної частини архівних документів, перед істориками відкрилися широкі можливості для встановлення об'єктивної картини перебування іноземних бранців на теренах УРСР. Поступово звільняючись від ідеологічних нашарувань, з'являються публікації, що відтворюють життя військовополонених у радянських таборах, політику радянської держави у галузі військового полону, розкривають питання морально-психологічної адаптації військовополонених до умов вимушеної ізоляції, трудової експлуатації спецконтингенту на користь країни-переможниці тощо.

Особливістю вивчення проблеми іноземних військовополонених Другої світової війни у південній частині УРСР є майже повна відсутність спеціальних регіональних досліджень. Незважаючи на певні напрацювання вітчизняних дослідників військового полону, вивчення зазначеної теми потребує подальших наукових розвідок, що беззаперечно вказує на її актуальність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Буцько О.В. Військовополонені в СРСР (1941-1945 рр.) // Український історичний журнал. 2000. № 4. С. 120-126.
2. Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років: матеріали Міжн. наук. конференції. Київ, 2-4 червня 2006 р. Київ: Парламентське вид-во, 2008. 336 с.
3. Гаврилов С. Николаевский Нюрнберг // Наш город (Николаев). 2011. 2-8 ноября. № 44. С. 9.
4. Калкутіна Н.В. Агентурно-оперативна робота в таборах НКВС (МВС) для військовополонених (на прикладі Південної України) // Гілея: наук. вісник. 2015. Вип. 98 (7). С. 40-43; Калкутіна Н.В. Іноземні військовополонені на Півдні України: проблема взаємовідносин з місцевим населенням (1944-1950 рр.) // Наук. вісник Миколаївського нац. ун-ту імені В.О. Сухомлинського. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2016. Сер.: Історичні науки. С. 37-42; Калкутіна Н.В. Використання іноземних військовополонених на відбудові підприємств Південної України (1944-1949 рр.) // Емінак: наук. журн. / Н.-д. центр «Лукомор'є» Ін-ту археології НАН України. Миколаїв, 2017. № 2 (18) (квітень-червень). Т. 3. С. 63-68.
5. Карпов В. Інтернування японської армії Збройними Силами СРСР в серпні 1945 року // Зб. наук. праць гуманітарного факультету Національної академії оборони України. 2004. № 2 (39). С. 22-28.
6. Козлов С. Кладбище военнопленных – часть нашей истории // Вечерний Николаев. 2012. 28 февраля.
7. Константинов О. Забытая история: Дерибас умер от голода в одесском концлагере на Троицкой (фото, документи). URL: <http://dumskaya.net/article/zabytaya-istoriya-v-portu-barelefy-soldat-verma>.
8. Левикін В. Політичні організації іноземних військовополонених та їх діяльність // Сторінки воєнної історії

України: [зб. наук. статей] / [відп. ред. О.Є. Лисенко]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 279-290; *Левикін В.* Перебування німецьких військовополонених у Радянському Союзі. Історіографія питання // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. статей] / [відп. редактор В.А. Смолій]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. Вип. 8. Ч. 1. С. 114-124; *Левикін В.* Про процес репатріації німецьких військовополонених з СРСР у 1945-1956 роках // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. статей] / [відп. редактор В.А. Смолій]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. Вип. 7. Ч. 2. С. 190-199; *Левикін В.* Рівень смертності німецьких військовополонених у радянських таборах // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. статей] / [відп. редактор В.А. Смолій]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 11. С. 277-280.

9. *Левикін В.* Есесівська та пам'ятні татування у військовополонених солдатів Вермахту // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Т. 19 (2). Київ, 2009. С. 154-169.

10. *Лобода М.* Залучення іноземних військовополонених до відбудови виробничих об'єктів України, 1943-1950 рр. // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. статей] / [відп. ред. В.А. Смолій]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. Вип. 10. Ч. 2. С. 346-359.

11. *Мюллер К.-Д.* Советские и немецкие военнопленные и интернированные (научно-исследовательский проект) // Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років: матеріали міжн. наук. конференції. Київ, 2-4 червня 2006 р. Київ: Парламентське вид-во, 2008. С. 13-23.

12. *Одноусумов Е.* Висилица на Советской // Николаевские новости. 2007. 28 февраля (№ 25).

13. *Потильчак О.В.* До питання про чисельність іноземних військовополонених та інтернованих, померлих і похованих в Україні у 1943-1953 рр. // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. статей] / [відп. ред. В.А. Смолій]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 9. Ч. 3. С. 283-288; *Потильчак О.* Поховання інтернованих японців на території України (1946-1949 рр.) // Військово-історичний альманах. 2010. Ч. 1 (20). С. 122-134.

14. *Потильчак О.В.* Науково-дослідницький проект «Інтерновані японці на території України після Другої світової війни»: попередні результати вивчення проблеми // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матер. міжн. наук. конференції / [відп. ред. Л.В. Легасова]. Київ: Б.м., 2011. С. 666-676.

15. *Потильчак О.В.* Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954). Київ: Вид-во Нац. пед. ун-ту імені М.П. Драгоманова, 2004. 482 с.

16. *Потильчак О.В.* Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939-1954 рр.): організація, дислокація, структура: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т імені М.П. Драгоманова. Київ, 2005. 802 арк.

17. *Потильчак О., Карпов В., Такеучі Т.* Таємниці «західного інтернування»: японці в радянських таборах для військовополонених в Українській РСР (1946-1949 рр.). Київ: Вид-во Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2011. 176 с.

18. *Потильчак О.* Використання німецьких військовопо-

лонених в підприємствах вугільної та металургійної промисловості України (1944-1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. статей] / [відп. ред. В.А. Смолій]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. Вип. 7. Ч. 2. С. 183-190; *Потильчак О.* Нормативне регулювання праці військовополонених в СРСР у роки Другої світової війни: історичний аспект // Український історичний збірник / [редкол. В.А. Смолій (голов. ред.), Т.В. Чухліб (заст. голов. ред.) [та ін.]. 2002. Вип. 5. С. 264-279.

19. *Потильчак О.* Полонені німецькі вояки в таборах на теренах України в 1944 році // Визвольний шлях. 2000. Ч. 11(632). С. 31-41; *Потильчак О.* Табори для військовополонених та інтернованих в Україні у 1950-1954 рр.: організаційно-структурний аспект // Історичний журнал. 2005. № 2. С. 30-38; *Потильчак О.* Стаціонарні лікувальні установи для військовополонених на території Української РСР у 1944-1951 рр. // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: [зб. наук. праць]. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. Вип. 1. С. 28-32.

20. *Потильчак О.* Японські військовополонені Другої світової війни на території України: до питання постановки проблеми // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. статей] / [відп. ред. В.А. Смолій]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 11. С. 302-308.

21. *Потильчак А.* Открытый судебный процесс над немецкими военнопленными в Николаеве (1946 г.) // История пенитенциарной системы России в XX веке: сб. материалов Международного научного семинара. Вологда: ВИПЭ ФСИН России, 2007. С. 161-170.

22. *Соколов А.* Одесские кладбища военнопленных: напоминание о тех, кто воевал против нас // Одесская жизнь: электронный городской портал. URL: <http://odessa-life.od.ua/article/2630-odesskie-kladbishha-voennoplennyh-naropominanie-o-teh-kto-voeval-za-nas>

23. *Урсу Д.* Одесский транзит 1944 года (репатриация французских военнопленных из СССР) // Юго-Запад. Одесика: альманах. URL: <http://www.73.odessa.ua/topic/279-dp-ursu-professor-odesskij-tranzit-1945-goda/?hl=%D1%83%D1%80%D1%81%D1%83>

24. *Чайковский А.С.* Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.). Київ: Парламентское издательство, 2002. 503 с.

25. *Шайкан В.О.* Друга світова війна очима сучасних німецьких істориків // Сталий розвиток промисловості та суспільства: матеріали міжн. науково-технічної конференції. Кривий Ріг: Криворізький нац. ун-т, 2014. Т. 2. С. 176-178. URL: <http://journal.knu.edu.ua/st2.pdf>

26. *Шитюк М.М.* Військовополонені Німеччини і країн-сателітів у відновленні повоєнного Миколаєва в 1944-1949 роках // Наук. вісник Миколаївського нац. ун-ту імені В.О. Сухомлинського: [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.Д. Будак, гол. ред. серії М.М. Шитюк]. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2011. Сер.: Історичні науки. Вип. 3.31. С. 134-139.

27. *Юнгмайстер А.В.* Военнопленные и интернированные на Украине и в Одесской области 1944-1951 гг.: взгляд изнутри. Одесса: Астропринт, 2007. 149 с.

Калкутіна Наталія Південь України у системі радянського військового полону: історіографія питання

У статті аналізується історіографічний доробок українських дослідників з питань функціонування установ радянського військового полону на Півдні УРСР. Авторка приходить до висновку, що більш детального висвітлення потребує регіональний сегмент проблеми. Це дозволяє вважати тему перспективним та актуальним напрямком вітчизняної історіографії та вказує на необхідність подальших наукових розвідок.

Ключові слова: історіографія, військовополонені, табори НКВС (МВС), дослідження

Калкутіна Наталія Юг Украины в системе советского военного плена: историография вопроса

В статье анализируется историографические наработки украинских исследователей по вопросам функционирования учреждений советского военного плена на юге УССР. Автор приходит к выводу, что региональный сегмент проблемы требует более детального освещения. Это позволяет считать тему перспективной и актуальным направлением отечественной историографии и указывает на необходимость дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: историография, военнопленные, лагеря НКВД (МВД), исследования

Kalkutina Natalia South of Ukraine in the system of Soviet military captivity: the historiography of the question

The historiographic experience of Ukrainian explorers concerning the problem of functioning of NKVD camps of war in the south of the USSR is analysed in this article.

This problem can be studied objectively now because archival documents have been declassified. Nowadays the problem of Soviet military captivity is almost not studied in Ukraine. The author of this article concludes that the regional segment of this problem must be analysed more detailed. That's why this question is a perspective and topical tendency of Ukrainian historiography and further scientific research is necessary.

Keywords: *historiography, prisoners of war, NKVD camps, exploring*

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 16.12.2017 р.